

О. В. АНТОНЮК (Київ)

Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан*

Державна етнополітика в УРСР

Розвиток етнополітичних процесів в Україні у 20—30-ті роки відбувався суперечливо. Якщо 20-ті роки характеризувалися в основному позитивним досвідом розв'язання міжнаціональних проблем, то в 30-ті роки все набуто було ліквідоване сталінським політичним режимом.

Початок 20-х років позначений тим, що відповідно до рішень X (1921 р.) та XII (1923 р.) з'їздів РКП(б) політика комуністичної партії і уряду України у міжнаціональній галузі здійснювалася двома основними шляхами: коренізацією (українізацією) та заходами щодо національних меншин.

Новий напрям і зміст етнополітики впливали з проголошеного керівництвом СРСР курсу на коренізацію партійного і радянського апаратів. Такий курс був зумовлений наступними факторами: падінням престижу інтернаціональних гасел і цінностей в умовах переходу до непу, лібералізацією суспільства, зростанням опозиційних настроїв у республіках і регіонах, складністю управління територіями з іншими мовними та культурними орієнтаціями населення, погіршенням міжнародної обстановки і намаганням розіграти національну карту для виправдання геополітичних домагань. Москва також сподівалася продемонструвати відмінність своєї національної політики від імперської політики Росії і в разі ймовірних невдач перекласти відповідальність за них на республіканське керівництво⁴¹.

Суть проголошеної XII з'їздом РКП(б) (17—25 квітня 1923 р.) політики коренізації полягала в тому, щоб залучити до поширення комуністичної ідеології у національних районах СРСР місцеві кадри, врахувати на-

*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. жур. — 1999. — № 3.

ціональні фактори при комплектуванні партійного і державного апаратів. З цією метою було збільшено прийом до партії представників місцевого населення, розширювалися суспільні функції національних мов, створювалася розгалужена мережа шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, культосвітніх закладів, газет та журналів тощо.

Першим практичним кроком у напрямку українізації, тобто здійснення процесу дерусифікації державного і суспільно-політичного життя в Україні та розвитку української мови і культури, стало прийняття таких документів: постанови ВУЦВК «Про застосування у всіх установах української мови нарівні з великоросійською» (21 лютого 1920 р.); декрету РНК УСРР «Про заходи в справі українізації навчально-виховних і культурно-просвітніх установ» (17 липня 1923 р.); постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» (1 серпня 1923 р.). Останнім документом передбачалося, передусім, провести українізацію навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, поступово запровадити українську мову в усіх радянських і господарських установах. Для цього планувалося відкрити спеціальні курси для вивчення української мови⁴².

Керівництво процесом українізації було покладено на Комісію Політбюро ЦК КП(б)У по українізації (на чолі з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським) та Центральну Комісію українізації радянського апарату при Раді Народних Комісарів УСРР (на чолі з головою РНК УСРР В. Чубарем). Основна роль в українізації відводилася Народному комісаріату освіти УСРР, який у 20-х роках очолювали Г. Гринько, В. Затонський, О. Шумський, М. Скрипник.

Поряд з українізацією у 20-ті роки державна політика в галузі національних відносин передбачала реалізацію спеціальних заходів, що сприяли політичному і культурному розвитку національних меншин, аж до врахування етнічних факторів у адміністративно-територіальному поділі. З метою управління цими процесами було створено мережу спеціалізованих радянських, адміністративних, культурно-освітнянських, наукових установ. Зокрема, у травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення відділу національних меншостей при наркоматі внутрішніх справ⁴³.

Центральній Комісії у справах національних меншостей (ЦКНМ), створеній у квітні 1924 р. при ВУЦВК в зв'язку із зростанням обсягу і ускладненням завдань, надавалося право скликати наради, брати участь у створенні національних адміністративно-територіальних одиниць, сприяти діяльності кооперативних і громадських організацій тощо. Аналогічні органи діяли при губернських і окружних виконавчих комітетах Рад. Центральні органи Комісії у справах національних меншостей існували лише до середини 30-х років.

Комісія розробила зміни в адміністративно-територіальному поділі України з урахуванням інтересів національних меншин. Створенню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяло і надання пільгових умов. Так, кількість жителів, необхідна для виділення звичайних районів (25—45 тис. чол.), знижувалася до 10 тис. чол. для національних районів і з 1000 до 500 чол. -- при утворенні національних рад⁴⁴. Державна політика 20-х років у міжетнічній сфері в цілому позитивно вплинула на процес національного відродження українського народу, інонаціональних груп населення. У складі Української СРР до 1930 р. було створено 25 національних районів, 1087 національних рад: 450 російських (з них 41 — селищна), 254 німецькі, 156 єврейських (68 селищних), 12 чеських, 4 білоруських і 3 албанських⁴⁵.

Активізувалось етнокультурне життя. Особливим напрямом роботи з іноетнічною частиною населення були: подолання її культурної й економічної відсталості, залучення до сфери матеріального виробництва, зміна соціальної структури національних груп.

Однак з кінця 20-х — початку 30-х років у національній політиці відбуваються кардинальні зміни, пов'язані з остаточним оформленням в СРСР командно-адміністративної системи. Фактично почала здійснюватися сталінська національна політика, яка, ґрунтуючись на соціально-політичних засадах «казарменого соціалізму», привела до відновлення імперського великодержавництва у сфері міжнаціональних відносин, завуальованого ідеологічною доктриною «дружби народів».

Новий курс у національній політиці на Україні полягав, з одного боку, в згортанні політики українізації, а з другого, — у корінній зміні роботи з нацменшостями. Під тиском Москви в УСРР партійні органи прийняли ряд рішень, на підставі яких здійснювалася спочатку «чистка», а потім ліквідація навчальних закладів, в яких викладання велось мовами національних меншин (як осередків «буржуазно-націоналістичного впливу»). Так, у квітні 1938 р. була прийнята постанова ЦК КП(б)У про реорганізацію національних шкіл в Україні. В ній, зокрема, зазначалося: «Перевіркою встановлено, що вороги народу — троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в очаги буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей».

Політбюро ЦК КП(б)У, виходячи з рішень ЦК ВКП(б), «визнало не-доцільним і шкідливим дальніше існування особих національних відділів та класів при звичайних радянських школах» і постановило: реорганізувати особі національні німецькі, польські, чеські, шведські й інші школи і технікуми в радянські школи звичайного типу, а також ліквідувати національні відділи, відділення і класи при звичайних школах, технікумах. Цією постановою перших секретарів обкомів КП(б)У і Наркомосвіти УРСР зобов'язували подати на затвердження ЦК КП(б)У план реорганізації кожної національної школи, технікуму, педшколи, відділень і класів при них. Контроль і керівництво цією роботою покладалися на секретарів обкомів КП(б)У⁴⁶. Було також прийнято рішення про закриття й реорганізацію національних культурно-освітніх закладів, редакцій газет та журналів.

У контексті командно-адміністративної політики проводилася реорганізація і ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць, що нібито не виправдали себе. У зв'язку з цим партійними й адміністративними органами було прийнято низку постанов (постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про Мархлевський та Пулинський райони» від 17 серпня 1935 р., «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» від 16 лютого 1938 р., «Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сільрад» від 7 квітня 1938 р. тощо)⁴⁷.

Таким чином, наприкінці 30-х років з ліквідацією національних районів та сільрад було припинено функціонування системи національного районування в Україні.

Партійно-державне керівництво республіки, виконуючи настанови Москви, нав'язувало широким народним масам думку про те, що представники німців, поляків, інших національностей -- потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких слід викорінювати будь-яким чином. Наслідком такої політики стали репресії щодо іноетніч-

ного населення: звільнення з роботи людей у зв'язку з їхньою національною приналежністю, депортації з місць компактного проживання представників національних меншин, фабрикація шпигунських, диверсійних, повстанських організацій, які склалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших «націоналістів».

Так, у листопаді 1936 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про переселення польських та інших господарств з прикордонної смуги», в якій ставилося завдання переселити навесні 1939 р. 6—7 тис. таких господарств «головним чином за кордони України»⁴⁸. Місцями депортації представників етнічних груп України (німців, поляків тощо) були «спецпоселення» у Казахстані, Росії, інших регіонах СРСР.

У 1933—1934 рр. репресивними органами в Україні були «викриті» контрреволюційні організації «Союз визволення України», «Польська організація військова», «Національний Союз німців на Україні».

Загалом на стані національної сфери цього періоду позначилася передусім політика офіційної влади, яка здійснювалася в атмосфері підозрливості та упередженості до всіх, хто належав у минулому до так званих «дрібнобуржуазних», «націоналістичних», «небільшовицьких партій». Намагання відшукати «націоналістів», «фашистів» у середовищі національних меншин, як і масові репресивні акції стосовно «ворогів народу» у суспільстві, були спричинені адміністративно-примусовими методами проведення внутрішньої політики. Репресії щодо «націоналістів», серед населення, у тому числі представників національних меншин, пов'язувалися з «міжнародним фактором». Посилення антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній у зв'язку з погіршенням відносин з цими країнами викликало особливу упередженість владних структур стосовно німецької та польської меншин⁴⁹.

У 1939 і 1949 рр. відбулися важливі історичні події. До складу України увійшли західноукраїнські та буковинські землі. Партійно-державне керівництво республіки з метою якнайшвидшої інтеграції Західної України та Буковини в існуючу політичну систему розпочало здійснювати в цих областях заходи щодо «українізації» та задоволення етнокультурних потреб національних меншин. Було прийнято постанови про відкриття в них польських, румунських, інших національних навчальних закладів, видання літератури мовами національних меншин тощо. Так, у квітні 1941 р. ЦК КП(б)У прийняв постанови «Про видання політичної та художньої літератури румунською мовою» та «Про організацію польських відділів при педагогічних училищах в Рівному і Луцьку, педагогічному і учительському інститутах в м. Львові для підготовки вчителів з польською мовою навчання». ЦК КП(б)У зобов'язував Наркомосвіти до 1 вересня 1941 р. організувати польські відділи в педагогічних училищах міст Рівне та Луцьк, а також на всіх факультетах педагогічних та учительських інститутів міста Львова. Перед Рівненським, Волинським та Львівським обкомами КП(б)У та відповідними облвиконкомами було поставлено завдання підшукати для польських відділів необхідні приміщення та гуртожитки, а перед Раднаркомом УРСР — забезпечити їх фінансування⁵⁰.

Однак за умов великодержавницького шовіністичного курсу сталінського режиму національній політиці, яка проводилася в західноукраїнському регіоні, як і в цілому в Україні, були властиві подвійні стандарти. Політичні рішення, оцінки, теоретичні висновки, що містилися в офіційних документах і поширювалися засобами масової інформації, докорінно відрізнялися від подій, явищ і процесів, що відбувалися на місцях. Репресивні акції, які здійснювалися на західноукраїнських землях проти національних меншин, нерідко набували такого розмаху та громадського розго-

лосу, що вищі партійні та державні органи змушені були втручатися і вносити певні корективи у боротьбу з «націоналістами» та «фашистами» у середовищі іноетнічного населення.

Під приводом боротьби з українським буржуазним націоналізмом жорстокі репресії обрушилися на інтелектуальний потенціал українського народу та частину комуністів, що виступала на захист національних інтересів. Значних депортацій зазнали українці під час так званих розкуркулювань та розгрому національно-визвольного руху в західних областях республіки.

Наприкінці 30-х та в 40-х роках були проведені масові депортації поляків, німців, інших етнічних груп, кримських татар з місць їх постійного проживання, в тому числі за межі України.

У 50—70-х роках в УРСР, як й інших республіках, командно-адміністративна система ігнорувала потреби національного розвитку, під гаслами «пролетарського інтернаціоналізму», «розквіту і зближення націй в СРСР», «формування нової історичної спільності «радянський народ» здійснювала політику русифікації та денационалізації етнічних груп, вела рішучу боротьбу з проявами «українського буржуазного націоналізму».

Значної шкоди завдала хибна теза про «розв'язання» національного питання в СРСР. Ще в 1935 р. радянський партійний і державний діяч А. А. Андреев проголосив, що «національне питання в нашій країні можна вважати остаточно розв'язаним»⁵¹. Суть справи полягала не тільки у помилковості такої оцінки процесу національного розвитку як в СРСР, так і в окремих республіках. У контексті цього висновку будь-яка заява чи згадка про національні проблеми служили приводом для звинувачень у буржуазному націоналізмі і жорстко переслідувалися⁵². На офіційному рівні визнавалася наявність тільки двох тенденцій -- розквіт і зближення націй. Тому політика була зорієнтована лише на форсування міжнаціонального зближення.

Демографічні, економічні та соціальні процеси, які насаджувалися під гаслом «інтернаціоналістської допомоги» та злиття націй, суттєво змінювали в ряді регіонів співвідношення корінного і прийшлого населення, прирікали нації і народності на втрату національної самобутності, а національні меншини — на асиміляцію, зрештою, згубно позначилися на між-етнічних стосунках, соціально-економічному розвитку регіонів, нерідко викликали спротив місцевих жителів, що виявлявся у різних формах. Такі дії, зокрема, зумовили активізацію певних процесів серед лемків, гуцулів, русинів, кримських татар, інших етнічних спільнот.

У другій половині 80-х років в СРСР внаслідок глибоких змін у його внутрішній та зовнішній політиці розпочався етнічний ренесанс, що став одним з факторів його розвалу. Він був, передусім, підготовлений низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників, які мали місце в розвитку міжнародного співтовариства після другої світової війни: посилення соціальної та територіальної мобільності населення багатьох країн, регіонів і континентів; активізація торговельно-економічних і туристичних зв'язків; науково-технічна революція, інформаційний вибух; зростання гетерогенності (етнічної мозаїчності) людства; поглиблення процесів інтернаціоналізації та інтеграції тощо. Вплив цих зовнішніх чинників на внутріполітичне життя в СРСР значно посилювався після припинення «холодної війни».

Тогочасне партійне керівництво Радянського Союзу зробило спробу трансформувати посттоталітарний авторитарний режим у демократизовану систему.

Розпочаті зверху перебудовчі процеси гласності та демократизації сприяли відродженню національної самосвідомості, яке охопило усі регіо-

ни, в тому числі Україну. У суспільно-політичному житті офіційно була дозволена критика сталінської національної політики та її наслідків, що змусило громадськість сумніватися в правильності теоретичних постулатів, на яких ґрунтувалася радянська національна теорія. Все це відкрило можливості не тільки для дискусій щодо суперечливих питань національної політики, які доти були закритою темою, але й, зрештою, до зростаючих вимог здійснення корінних змін у внутрішній та зовнішній політиці.

Реформаторська частина правлячої комуністичної партії, до якої перейшла влада в країні, щоб утримати свої позиції, зробила ставку на громадські сили, які раніше не допускалися до політичної діяльності. Це посилило процес об'єднання невдоволених існуючим режимом й надало йому нових форм самовираження та самоорганізації. У союзних республіках, в тому числі Україні, почалася реабілітація незаслужено звинувачених і репресованих народів, представників етнічних спільнот, їх національних героїв, політичних і культурних діячів тощо. Утворювалися та розгортали активну діяльність національно-патріотичні об'єднання й організації, виникненню яких передувала боротьба дисидентів за збереження національної мови і культури.

Ідеологічний вакуум, який утворився внаслідок кризи марксистсько-ленінської ідеології, став заповнюватися такими теоретичними інтерпретаціями найбільш вузлових моментів історії, які спонукали до національного самоутвердження й утворення незалежних держав.

Отже, радянський період в історії України розпочався в 20-х роках політикою духовного відродження української нації, національних меншин, дерусифікації шляхом коренізації (українізації) державного й громадського життя. З кінця 20-х років сформована командно-адміністративна система під гаслами інтернаціоналізму та дружби народів ігнорувала національну специфіку республік. Партійне і державне керівництво України фактично було відсторонене від проведення самостійної національної політики.

В цих умовах характерним для діяльності владних структур України у сфері міжнаціональних відносин стали наступні аспекти. По-перше, відсутність власних та інтерпретація ними рішень РКП(б) - ВКП(б) - КПРС, що привело до тотального наступу партійно-бюрократичного режиму на українську й інші національні мови, культуру, традиції та, зрештою, їх нищівного руйнування. По-друге, невідповідність офіційних теоретичних висновків про реальний стан процесів, що відбувалися в етнонаціональному житті України.

Теоретико-методологічні засади формування сучасної етнополітики Української держави

Серед наслідків розпаду СРСР, який завершився утворенням незалежних держав, важливо виділити такі: по-перше, започаткування процесу активного включення етнічних спільнот у внутрішнє і зовнішньополітичне життя своїх країн; по-друге, виникнення нових етнополітичних процесів на пострадянському просторі; по-третє, ускладнення етнополітичної ситуації в нових державах; по-четверте, необхідність формування власної державної етнополітики в суверенних державах, у тому числі Україні.

Події, що відбулися за останні роки на території колишнього СРСР, спричинили гостру потребу критичного переосмислення українськими суспільствознавцями й політиками місця і ролі національного фактору в суспільному житті з урахуванням уроків історичного минулого та міжнародної практики розв'язання етнічних проблем.

Новітні явища етнічного ренесансу як в нашій країні, так і за кордоном потребували нових підходів до управління етнополітичними процесами з боку держав, політичних партій, інших соціальних інститутів. На Заході в ході критичного переосмислення вченими наявних ідей, концепцій, пов'язаних з регулюванням міжнаціональної сфери, виник новий напрям у суспільствознавстві, який отримав назву «етнополітика». Як науковий термін «етнополітика» вживається в працях західних політологів з 60-х років.

Основну увагу вони звернули на дослідження ключових питань етнополітичної сфери суспільного життя: взаємовідносин між державами та етнічними групами, які проживають на їх територіях; взаємовідносин між різними етнічними групами всередині поліетнічних держав, а також у міждержавних стосунках; причин виникнення етноконфліктних ситуацій у багатонаціональних країнах та визначення шляхів їх розв'язання. Західні вчені в основному розглядають етнополітику як галузь суспільствознавства, що займається вивченням теоретичних та практичних аспектів етнополітичної сфери.

Існують різні точки зору зарубіжних дослідників щодо причин виникнення феномену «етнополітика». Так, прихильники теорії «внутрішнього колоніалізму» М. Хехтер (США), автор книги «Внутрішній колоніалізм» (Лондон—Берклі, 1975), Т. Наїрн (Великобританія) та інші пояснюють виникнення етнонаціоналізму в усіх багатонаціональних державах лише економічними факторами. Тобто, на їх думку, розвиток націоналізму етнічних груп є реакцією на колоніальну експлуатаційну політику, яку проводить щодо них домінуюча нація.

З таким однобічним підходом до трактування етнонаціональних процесів не погодилася більша частина західних політологів, які дотримуються «нової етніцистської концепції». Вони вважають, що на активізацію етнічних груп, рівень їх національної свідомості впливають як економічні фактори, так і збереження людьми своєї етнічної ідентичності (мови, культури, самосвідомості тощо)⁵³.

Доробок світової суспільствознавчої думки останнім часом дедалі активніше вивчається українськими вченими. З урахуванням як міжнародного, так і вітчизняного досвіду, історичних уроків науковці спрямовують свої зусилля на обґрунтування етнополітичної концепції розвитку України. Термін «етнополітика» став широко вживаним у суспільствознавчих дисциплінах. Визначилося принаймні два підходи у пошуку предмета дослідження етнополітики в Україні. Одні вчені рекомендують використовувати термін «етнополітика» для дослідження теоретичного й практичного аспектів етнополітичної сфери. Інші науковці, зокрема члени авторського колективу «Абетки етнополітолога», пропонують застосування двох різних і далеко не однозначних термінів: «етнополітологія» як окрема академічна наука і навчальна дисципліна, що вивчає етнополітичні процеси, закони і закономірності їх розвитку, в тому числі методологічні й теоретичні засади етнічної політики, та «етнополітика» чи «етнонаціональна політика» як політика держави щодо своїх етносоціальних спільнот, як конкретні відносини між державою та етносами⁵⁴.

У науковій літературі зроблено спробу дати пояснення змісту етнополітики та її структуризації. Так, на думку О. Майбороди, етнополітика - це «сфера суспільного життя в багатонаціональних державах, до якої відносяться політичні взаємовідносини державної нації («нації — держави») з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою»⁵⁵. Дослідник вважає, що феномен етнонаціональної політики існує у двох вимірах. По-перше, як і політика взагалі, етнонаціональна політика

є процесом розподілу влади, в якому беруть участь мобілізовані етнічні спільноти, захищаючи свої інтереси. По-друге, це система запланованих кроків і заходів, що їх здійснюють державні органи з метою створити в межах своєї юрисдикції гармонійну модель міжетнічного співжиття⁵⁶.

В. Євтух розглядає етнополітику (функціонування державного організму у сфері міжетнічних стосунків) як структурний механізм, що включає політику держави щодо: а) української етнічної спільноти, яка формує основу українського етнополітичного організму; б) етнічних меншин, які є складовою українського ЕПО, але в суто етнічному плані представляють собою його окремі структурні елементи; в) представників українського етносу, які мешкають за межами українського ЕПО і не є його складовою частиною, але різною мірою зв'язані з ядром однойменного етносу, котре розміщується на території України; г) міграції і у зв'язку з цим до нових етнічних утворень на їхній базі⁵⁷.

Ці визначення заслуговують на увагу і позитивну оцінку.

В той же час, на нашу думку, слід дати чіткіше визначення змісту етнополітики в Україні, яке охоплювало б увесь практичний спектр та вказувало б на кінцеву мету діяльності держави у цій сфері. Зокрема, зміст етнополітики Української держави можна сформулювати наступним чином: це діяльність держави та її органів у етносоціальній сфері з метою: відродження, забезпечення життєдіяльності, подальшого розвитку та участі в державотворчих процесах різних структурних етнокомпонентів українського суспільства — української нації, корінних народів та національних меншин; об'єднання їх в єдиний соціум — політичну націю, ядром якої є народ, що дав назву національній державі; розширення зв'язків з українською діаспорою та людьми іншого етнічного походження — вихідцями з України; усунення чинників міжетнічної напруженості та міжетнічних конфліктів; регулювання міграційних процесів. Підкреслимо, що тут йдеться про аспект етнополітики, який пов'язаний з практичною площиною, тобто державною етнічною політикою. У цьому визначенні з'явився також новий суб'єкт етнополітики — люди іншого етнічного походження — вихідці з України, яких можна назвати «українськими співвітчизниками». Ця проблема має багатоплановий характер і не досліджена ні в науковому, ні в практичному аспектах.

Відомо, що частина колишніх мешканців України, її громадян — неукраїнців, які з ряду причин виїхали в різні часи за її межі (нині багато їх проживає в країнах СНД та Балтії), продовжує тяжіти до батьківщини, має бажання підтримувати і розвивати стосунки з нею, а нерідко й повернутися назад. Однак неврегульованість українського законодавства про громадянство, пасивна позиція держави щодо захисту прав вихідців з України в нових незалежних державах фактично виштовхують «українських співвітчизників» у російське громадянство.

Досвід періоду існування незалежної Української держави дає змогу проаналізувати і узагальнити основні положення її етнополітики. На формування останньої впливають, передусім, історичні завоювання, яких вона досягла за період незалежного існування. Суть їх полягає в тому, що:

- світ визнав Україну як самостійну, демократичну державу. Вона стала повноправним членом міжнародного співтовариства, долає свій відрив від Європи, включається в загальноєвропейський процес;
- перед світом постала держава з багатою історією, духовною культурою, працьовитим, миролюбним багатоетнічним народом, який прагне жити в злагоді з усіма державами, розвивати з ними зв'язки, не керуючись ідеологічними постулатами;

- Україна переконливо довела, що ідея рівності людей, незалежно від їхнього етнічного походження, та міжнаціональна злагода стали наріжним каменем її внутрішньої і зовнішньої політики;

— значно зріс рівень політичних свобод у країні, забезпечено політичну, економічну, ідеологічну, культурну багатоманітність у її розвитку;

- відкриті широкі можливості для плідної співпраці із зарубіжними українцями, людьми іншого етнічного походження — вихідцями з України, які розселені по всій території колишнього СРСР і по всій планеті.

Потреба у формуванні власної етнополітики Українською державою зумовлена такими об'єктивними чинниками:

- незалежним існуванням України як суверенної, демократичної, соціальної, правової, унітарної держави;

- поліетнічним складом населення;

- активізацією етнополітичного процесу, широкою включеністю до нього структурних етнокомпонентів українського суспільства — української нації, корінних народів та національних меншин;

- необхідністю узгодження інтересів, встановлення рівноправних і гармонійних відносин між етнічними групами;

- незавершеністю процесів консолідації української нації;

- важливістю подолання політичних, соціально-психологічних, культурно-мовних, інших наслідків деформації етнонаціональної сфери у минулому;

— співробітництвом та зв'язками з українською діаспорою та вихідцями з України, людьми іноетнічного походження;

- трансформацією в українське суспільство осіб, депортованих за національною ознакою, які повертаються в Україну;

- наявністю інтенсивних міграційних потоків, що впливають на соціально-політичну, економічну та етнодемографічну ситуації в державі.

Засади, теоретико-методологічні підходи до трактування особливостей етнополітичного процесу, що відбувається в Україні, містяться в законодавчій базі, створеній з метою регулювання міжнаціональних відносин.

Періодизацію та характеристику розвитку впродовж останнього десятиліття правового поля України, яке охоплює етнополітичні і етнокультурні відносини, запропонував М. Шульга. Він виділяє, зокрема, чотири етапи розвитку цього процесу. Перший — ігнорування в законах України наявності такої сфери суспільних відносин, як національно-етнічні. Цей етап продовжувався до 1989 р.

Другий етап розпочався в 1989 р., коли був прийнятий Закон про мови в Українській РСР, і продовжувався до 1 грудня 1991 р. Саме в цей період прийняті правові документи, які надавали національним меншинам максимум прав. Пізніші правові акти не тільки не збільшували ці права, а іноді навіть скорочували їх. Це пояснюється тим, що в зазначений період відбувся розпад СРСР і проголошена незалежність України. Політичні сили, які лідирували в Україні, зрозуміло, були зацікавлені у підтримці курсу на проголошення незалежної держави всіма етнічними групами. В той період, підкреслює автор, у сфері національних відносин приймали головним чином не закони, а декларації. Останні, як відомо, мають політико-правовий, а не нормативно-правовий характер.

На третьому етапі були прийняті закони «Про національні меншини в Україні», «Про освіту» та деякі інші, які стосувалися національних меншин, норм використання їх мов.

Четвертий етап розвитку етнополітики Української держави розпочався після прийняття Конституції України і продовжується досі ⁵⁸.

Від Декларації про державний суверенітет до Основного Закону України пройшла шлях, на якому визначилися базові етнополітичні засади державотворення.

Особливо важливе значення для розробки та проведення державної етнополітики мають деякі положення нової Конституції. Зокрема, в її преамбулі зазначається, що українське державотворення, яке має багатовікову історію, відбувається на основі права на самовизначення не тільки української нації, а й усього українського народу, який складають громадяни України всіх національностей. Це словосполучення увібрало зміст поліетнічного складу населення України і дає можливість трактувати його принаймні як політичний термін. Тобто Україна обрала шлях формування політичної нації як соціуму на основі державності з народу, який дав назву державі, й інших етнічних груп, які проживають на її території.

Конституція, визнаючи носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні український народ, водночас визначила структурні етнокомпоненти українського суспільства — українську націю, національні меншини та корінні народи. Останній етнокомпонент введений у правове поле вперше.

На законодавчому рівні також вперше в Конституції зафіксовано, що Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Політика держави у сфері регулювання міжнаціональних відносин ґрунтується на таких загальних засадах:

- ідеї демократичного устрою держави;
- визнанні пріоритету права й верховенства закону;
- існуванні єдиного громадянства;
- врахуванні взаємозв'язку загальногромадянських і національних прав людини;
- визнанні справжньої рівноправності етнічних груп у державотворчих процесах;
- політичній, економічній та ідеологічній багатоманітності;
- дотриманні принципів:
  - а) національного інтересу та національних пріоритетів в державному, а не в етнічному значенні; б) поліетнічного та полікультурного плюралізму;
  - збереженні генофонду українського народу;
  - взаємодії й взаємовпливу політичного, економічного, правового, соціального й національного факторів у суспільстві;
  - захисті суверенітету й територіальної цілісності держави;
- рівноправності та взаємовигідному співробітництві з іншими країнами, міжнародними організаціями та незалежними експертами у міжнаціональній сфері.

Найвищою метою етнополітики України є створення оптимальних умов для гармонійного та перспективного розвитку в поліетнічній державі усіх складових етнонаціональної структури українського суспільства - української нації, національних меншин, корінних народів.

Сучасна етнополітична ситуація в Україні характеризується в цілому підвищенням ролі національного фактору в суспільно-політичному житті та проявом певних тенденцій, що впливають на стан розвитку держави:

- зростання національної самосвідомості етнічних груп, їхньої самоорганізації та активізації ними пошуків різноманітних форм реалізації своїх специфічних запитів й потреб;
- політизація етнічних груп та її вплив на посилення взаємозв'язку між політичною та міжетнічною стабільністю;

— консолідація етнічних груп навколо державотворчих процесів та формування політичної нації;
- інтеграція в українське суспільство осіб, що були незаконно депортовані за національною ознакою;
- активний полікультурний розвиток етнічних груп;
- наявність інтенсивних міграційних потоків, що впливають на соціально-політичну, економічну, демографічну сферу життєдіяльності суспільства.

Державна етнополітика повинна ґрунтуватися на визнанні закономірностей зростання національної самосвідомості, існуванні етнічної гетерогенності населення, тісної взаємодії у суспільстві національного фактору з економічними, соціально-політичними й правовими процесами.

Основними пріоритетами державної етнополітики є:

- забезпечення через відповідне законодавство, державні програми рівних можливостей для участі громадян незалежно від їх національності в усіх сферах матеріального й духовного життя, здійсненні етнополітики, державного управління;
- створення правового поля з метою гарантування рівних прав і свобод усім громадянам незалежно від раси, національності, етнічного походження;
- розвиток культурної самобутності української нації, всебічний розвиток української культури й мови;
- створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, корінних народів;
- зміцнення духовної єдності українського суспільства;
- відновлення прав депортованих осіб, не допускаючи при цьому нових дискримінаційних утисків за національно-культурними ознаками;
- розширення співробітництва із зарубіжними українцями та людьми іншого етнічного походження — вихідцями з України, які проживають за її межами;
- утвердження у міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, дружби, взаємної довіри, поваги до мови, культури, традицій, звичаїв і релігій етнічних груп;
- попередження будь-яких проявів сепаратизму, забезпечення на основі міжнаціонального миру й злагоди суверенітету та територіальної цілісності держави;
- зміцнення гарантій, що усували б вияви екстремізму, дискримінації громадян за національною, релігійною або мовною ознаками;
- захист прав біженців та іммігрантів.

Державна етнополітика України має бути науково обґрунтованою, базуватися на знанні історії, етнографії, демографії, психології, лінгвістики, культури, особливостей господарської діяльності етнічних груп.

І нарешті, розв'язання етнополітичних проблем України потребує з боку держави значних зовнішньополітичних зусиль. Не випадково найбільш серйозні ускладнення в цій сфері Україна має саме в прикордонних регіонах. Укладення двосторонніх і багатосторонніх угод про визнання кордонів і територіальної цілісності, про взаємний захист національних меншин, розвиток співпраці, економічних і гуманітарних обмінів з сусідніми державами значно полегшить задоволення інтересів національного розвитку різних етнічних груп, що живуть в Україні.

Які ж проблеми сучасного етнополітичного розвитку України у зв'язку з формуванням державної етнополітики заслуговують на увагу суспільствознавців? Не претендуючи на всебічне висвітлення цієї важливої теми, звернемо увагу лише на її найбільш нагрілі аспекти. Передусім, наукового

осмислення й інтерпретації потребує процес формування в Україні політичної нації.

Нині українське суспільство знаходиться у перехідному посттоталітарному стані, що є наслідком існування впродовж тривалого часу України в системі тоталітарного режиму. На нього мають вплив три культуротворчі фактори: 1) система цінностей, створених країнами західної цивілізації; 2) система цінностей старої радянської системи, які поки що домінують у суспільній свідомості; 3) цінності традиційної національної культури, які швидко відроджуються⁵⁹. Тому наукове дослідження та прогнозування особливостей етнополітичного розвитку України під впливом цих факторів у напрямку націодержавної консолідації з її поліетнічним складом населення і багатовекторним етнополітичним простором має важливе і актуальне значення.

Слід підкреслити, що потребують широкого всеукраїнського обговорення з активною участю науковців перспективи розвитку і вдосконалення існуючої правової бази етнополітики. Передусім, необхідно визначити на законодавчому рівні правовий статус таких зафіксованих у новій Конституції України структурних етнокомпонентів українського суспільства, як українська нація, національні меншини та корінні народи.

Положення про корінні народи було включено до Основного Закону без ґрунтового громадського обговорення. Воно потребує наукового опрацювання.

На нашу думку, на цей статус в Україні претендують кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки. Визнання проблеми «корінні народи» в Основному Законі України потребує уважного ставлення до побажань народів одержати такий статус. Вимоги кримських татар доцільно задовольнити, але вирішувати питання про надання їм статусу корінного народу слід поетапно, ґрунтовно вивчивши весь комплекс проблем. Це потребує передусім розробки і конституювання системи категорій і понять «корінне населення», «корінний народ», «автохтонне населення», «історичні етнічні меншини» тощо, а також узгодження цих понять з міжнародними стандартами, які пропонуються відповідними міжнародними організаціями.

За участю науковців важливо уточнити критерії, за якими ті чи інші етнічні групи можуть бути віднесені до національних меншин або до переселенців-мігрантів останніх років, чи отримають вони новий правовий статус, поки що не визначений у правовому полі.

Як відомо, у відповідності із Законом «Про національні меншини в Україні» до національних меншин відносяться групи громадян України, які не є українцями за національністю, але виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою (ст. 3). Громадянами України (за Законом «Про громадянство України») стали всі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на її території, а також особи, які на момент набрання чинності Закону «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) постійно проживали в Україні, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак і які не були громадянами інших держав (ст. 2). Тобто за так званим «нульовим варіантом», який обрала Україна, всі неукраїнці — громадяни України отримали право конституюватись як національні меншини, хоча частина з них внаслідок міграційних процесів з'явилася на території України лише останнім часом і не є традиційними для неї етнічними групами. Наприклад, до них відносяться турки-месхетинці.

Досвід ряду зарубіжних країн свідчить, що в законодавчому полі право на статус національних меншин мають ті етнічні групи, які відповідають певним чітко визначеним критеріям (чисельність, строк проживання на території даної країни тощо).

В Україні лідери деяких національно-культурних товариств вважають, що повинна існувати навіть певна «верхня» кількісна межа для вживання терміну «національна меншість». Одна справа, говорять вони, коли йдеться про групи чисельністю декілька тисяч чи навіть десятків тисяч чоловік, і зовсім інша, коли об'єктом виступає спільність в декілька мільйонів чоловік. Наприклад, росіяни, які за чисельністю (11 млн. 355 тис.) переважають населення таких країн, як Бельгія, Болгарія, Чехія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Словаччина, Швейцарія і багатьох інших європейських держав⁶⁰.

Потребує конкретизації у законах статус російської мови. Необхідно чітко визначити права людей, для яких рідною є російська мова, у сфері дошкільного виховання, шкільної та спеціальної освіти, як розвиватимуться засоби масової інформації та книговидавництва російською мовою тощо. Це питання надто важливе, бо нині російською мовою користується у побуті і громадських місцях фактично кожен другий мешканець України⁶¹.

Не здійснено правову оцінку змісту національно-культурної автономії в Україні. Підготовлений законопроект міг би визначити індивідуальні та колективні права громадян, що належать до національних меншин, зокрема, на вільний культурний розвиток, збереження традицій, мови, релігій, представництва самоврядних національних спільностей в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Прискорення потребує розгляд законопроектів щодо змін і доповнень до Закону України «Про національні меншини в Україні»; реабілітації та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України; нової редакції Закону України «Про мови в Україні» тощо.

У правовому полі слід чітко визначити і таку проблему етнополітики, як задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Є необхідність зосередити увагу на дослідженні проблем:

- роль і місце національного фактору в українському суспільстві, рівень його взаємозв'язку з соціально-економічними умовами;
- основні характеристики етнокультурних відмінностей регіонів України;
- взаємозв'язок етнополітичних процесів в Україні та державах ближнього зарубіжжя;
- міжнародно-правові основи взаємозв'язків нації з її зарубіжною (діаспорною) частиною;
- врахування міжнародного досвіду у формуванні державної етнополітики.

Предметом наукового розгляду мають стати і такі науково-прикладні проблеми:

особливості етнічної самосвідомості, національно-культурного розвитку та інтеграції в український соціум національних меншин;

- соціально-культурні пріоритети в житті національних меншин;
- соціальне й національне самопочуття національних меншин;
- мова в системі національно-духовних цінностей та повсякденному житті;
- ставлення національних меншин до законів, законодавчих актів, рішень виконавчих органів у сфері регулювання міжнаціональних відносин;
- потенційна напруженість та конфлікти на етнічному ґрунті.

Таким чином, в Україні з часу проголошення її незалежності розпочато формування державної етнополітики. Це складний і об'єктивний процес, пов'язаний з консолідацією всіх етнокомпонентів українського суспільства у державотворчому процесі, підвищенням ролі держави у регулюванні міжнаціональних відносин, посиленням взаємовпливу рівнів політичної та міжетнічної стабільності.

⁴¹ Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 299.

⁴² Національні відносини в Україні у ХХ ст. 36. док. і матеріалів. — С. 105—109.

⁴³ Положення про Відділ національних меншостей НКВС. Постанова ВУЦВК од 25 жовтня 1922 р. // Вісті ВУЦВК. - 1922. - 17 листоп.

⁴⁴ Б а б і й Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства, 1921-1925. - К., 1961. - С. 227.

⁴⁵ Ч и р к о Б. В. Національні меншості на Україні // Укр. іст. журн. — 1990. — № 1. — С. 56.

⁴⁶ Національні відносини в Україні у ХХ ст. 36. док. і матеріалів. — С. 236—237.

⁴⁷ Етнічний довідник у трьох частинах. — К., 1997. — Ч. III. Етнополітика в Україні. — С. 34, 37, 39, 40.

⁴⁸ Німці в Україні: 20—30-ті рр. ХХ ст. Збірник документів державних архівів України. - К., 1994. - С. 189.

⁴⁹ Етнічний довідник у трьох частинах. — Ч. III. — С. 31.

⁵⁰ Там же. - С. 48-49.

⁵¹ Известия. — 1935. — 6 июля.

⁵² Разделит ли Россия участь Союза ССР? (Кризис межнациональных отношений и федеральная национальная политика). — М., 1993. — С. 14—15.

⁵³ Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 671.

⁵⁴ Абетка етнополітолога. — К., 1996. — Т. 1. — С. 7.

⁵⁵ Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 488.

⁵⁶ Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку в Україні // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 77.

⁵⁷ Є в т у х В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. — К., 1997. - С. 13.

⁵⁸ Ш у л ь г а Н. А. Русская культура в Украине: политико-правовой, социальный статус // Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы конференции. — К., 1997. - С. 10-14.

⁵⁹ П о л у н е е в Ю., З а г о р у й к о Ю. Культурний шок в посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) // Сучасність. - 1994. - № 10, 11.

⁶⁰ Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. — К., 1998. — Вип. 21. — С. 16.

⁶¹ П р и б и т к о в а І. Мову нам дано для того, щоб...// Соціологія, методи, маркетинг. - 1998. - № 1-2. - С. 237.